

УДК 340.125

Самофалов Л. П. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права Академії Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів;

Самофалов О. Л. – кандидат юридичних наук, начальник коледжу Академії Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів;

Шевченко Д. М. – викладач кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права Академії Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів

ПРАВОВА ДЕРЖАВА ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Розглянуто актуальні питання становлення громадянського суспільства та правової держави. Визначено історичні аспекти й сучасні особливості формування зазначених соціально-правових інститутів.

Ключові слова: держава, право, громадянське суспільство, правова держава, закон, справедливість, демократія.

Поняття «громадянське суспільство» виникло ще в античні часи, у період формування республік і становлення інституту громадянства. Поступово воно набуло вигляду свого сучасного розуміння. У нашій державі правовою засадою створення громадянського суспільства є чинна Конституція України. Щоб досягти поставленої мети, необхідно науково обґрунтувати і практично вирішити низку питань, основними серед яких є: визнання людини та її прав найвищою соціальною цінністю, дотримання принципів рівності різних форм власності, економічної та політичної свободи, верховенства громадянського суспільства над державною владою, а також їх взаємної відповідальності. Важливим нині є принцип законності та правопорядку. Він сформувався на базі правових демократичних законів, які виражають і захищають демократичні цінності суспільства, потреби й інтереси громадян і юридичних осіб. Вивчення зазначеної проблеми надасть можливість виявити

теоретичні та практичні проблеми громадянського суспільства і правової держави в Україні, зокрема висвітлити питання демократії, соціальної справедливості, соціального захисту особи.

Громадянське суспільство й становлення правової держави стали предметом дослідження багатьох науковців: М. С. Кельмана, В. В. Копейчикова, В. О. Котюка, С. Л. Лисенкова, М. Г. Матузова, О. Г. Мурашина, В. С. Нерсисянца, П. М. Рабіновича та ін. Незважаючи на їхній вагомий внесок у вивчення цих явищ, нині існує чимало актуальних питань, що потребують творчого осмислення.

Метою пропонованої увазі статті є дослідження стану і процесів формування в Україні громадянського суспільства та правової держави з урахуванням сучасних національних особливостей.

Розбудова української демократичної держави, яка прагне стати повноправним членом Європейського співтовариства, не буде завершеною без реалізації етапу формування громадянського суспільства і правової держави. Становлення громадянського суспільства є складною та відкритою для обговорення проблемою. На прикладі європейських країн (Франції, Швеції тощо) можна простежити тривалий шлях боротьби, цілеспрямованого прагнення до високого рівня розвитку. В Україні такі процеси відбуваються досить складно. Варто зауважити, що історичний розвиток української державності не наближував до досягнення цієї мети, а навпаки, – стримував прогресивні кроки.

Проголошення в 1991 році незалежності України було першим і рішучим кроком до формування громадянського суспільства та правової держави. До того ж, український народ наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. продемонстрував політичну зрілість і прагнення до демократичних перетворень. Наша держава на момент виходу зі складу СРСР мала порівняно з іншими радянськими республіками досить високий економічний потенціал, що могло закласти матеріальні підвалини для становлення громадянського суспільства. Однак політичній і державній еліті не вдалося стимулювати суспільство до якісних перетворень, адже більшість була зацікавлена в отриманні державних посад і розподілі народної власності.

Здійснивши аналіз державно-політичних процесів першої половини 1990-х років, В. М. Литвин у контексті тогочасних подій зазначив: «Президент постійно переконує, що в Україні обмаль висококваліфікованих кадрів. Можливо, Л. М. Кравчук має на

увазі своє оточення, оскільки Україна ніколи не відчувала нестачі в талановитих людях. За роки президентства він чітко не зміг окреслити свою політичну стратегію та програму. До кінця 1993 року фактично не було вагомих програмних виступів Л. М. Кравчука з ґрунтовним аналізом минулого та визначенням перспектив, які мали б виявляти пріоритети, спонукати суспільство до роздумів, а не лише озброювати його політичними гаслами, знімати напружене очікування змін і переконливо доводити переваги нового курсу. Важливо усвідомлювати, що народ України переживає драму декількох генерацій, а не трагедію кількох політиків. Не зважаючи на це – означає прирікати суспільство до балансування на межі конфронтації та нетривкого миру» [1, с. 390].

Сучасне становище України після 25 років незалежності підтверджує все вищесказане. У цей період поширилася корупція, відбулися спад економіки, енергетики, різке падіння внутрішнього валового продукту, знизився рівень освіти, значно скоротилися доходи громадян тощо. За даним Міжнародного валютного фонду, у 2015 році в Україні за межею бідності опинилось 7 млн осіб, що становить шосту частину населення держави. Внутрішньополітичні події (наприклад, Помаранчева революція, Революція гідності, волонтерський рух, пов'язаний із військовими діями на Сході) вказують на процеси становлення громадянського суспільства в Україні. Однак політична еліта до цього не готова, адже демонструє розбрат і чвари між собою, низький рівень політичної свідомості й культури.

Видатний громадський діяч І. К. Тобілевич у 1905 році писав: «... зараз багато людей відчуває, що пора критики минула, треба життя нове творить, але оскільки критикувати легше, ніж творити, то творчий процес зтягується, адже нема справжніх архітекторів... На мою думку, у цьому винні крайні партії, які не мають наміру враховувати потреби народу. Люди ж їх не розуміють і наслідують лише один принцип від крайніх партій: «руйнувати все»... Газети тепер усі революційні і не дають справедливої оцінки, а лише підбурюють та навіюють смуток» [2, с. 168]. Ці думки актуально звучать і сьогодні, тому політичні партії та державні діячі повинні турбуватись не про наступні вибори й посади, а про майбутнє країни.

Діяльність політичної та керівної еліти України повинна бути спрямована на те, про що йдеться у вислові В. Черчилля: «Відмінність державного діяча від політика полягає в тому, що

політик орієнтується на наступні вибори, а державний діяч – на майбутнє покоління» [3, с. 770], однак останнє, імовірно, не відповідає реаліям нашої держави і суспільства.

Варто зауважити, що середній клас є соціальною основою громадянського суспільства. Це абсолютна більшість відносно незалежних політично, економічно і юридично громадян, для яких доступний необхідний мінімум благ, що дає їм змогу вільно розвиватись, мати все необхідне в сім'ї, продуктивно працювати й заробляти достатньо коштів для отримання як матеріальних, так і культурних цінностей. Вказана категорія в європейських країнах охоплює лікарів, учителів, викладачів вищих навчальних закладів, представників малого і середнього бізнесу, кваліфікованих робітників, військових, правоохоронців, державних службовців та інших. Однак якщо у 2007 році внутрішній валовий продукт на душу населення в Україні становив 7800 доларів США (Білорусь – 8100, Іспанія – 27 400, Греція – 24 000, Румунія – 9100 доларів США) [4, с. 80, 81], то наприкінці 2015 року він знизився до 2000 доларів США.

Несприятливим чинником для формування громадянського суспільства є корупція, що набула поширення серед вищих ешелонів влади та правоохоронних органів. Реформування останніх сьогодні стало можливим завдяки впливу на центральні та місцеві органи влади й великі бізнесові структури. Нині всі політичні діячі скаржаться на труднощі у виконанні своїх посадових обов'язків, однак відмовляться від посад не прагнуть. Натомість бізнесменам вигідно підтримувати зв'язки з корумпованими представниками влади, які можуть посприяти в розв'язанні різних проблем. Проте жоден чиновник не бере на себе конкретних зобов'язань щодо виконання в чітко визначені терміни поставлених завдань, а також не звільнить посаду в разі їх невдалого чи невчасного виконання. Низка соціологів і психологів переконує, що влада – це не засіб для чогось, а передусім вища цінність у системі орієнтацій особи визначеного типу. Вони констатують авторитетність влади, з огляду на що людям, які нею наділені, досить складно від неї відмовитись.

Викладене підтверджує, що така влада не має потреби у сформованому громадянському суспільстві. Соціум, який не здатний контролювати дії чиновників, обмежувати їх у неправомірній діяльності, суперечить прагненням окремих представників української влади. З огляду на це, не приймаються необхідні нормативні акти, що обмежили б

чиновників і їхню діяльність, згідно з конституційним принципом «дозволено те, що безпосередньо передбачено законом». Аргументом слугує відсутність закону про відкликання депутатів усіх рівнів, що вказує на низький рівень демократії та чесності влади в Україні. Влучними є слова В. Вернадського, виголошені ним у серпні 1928 року: «Зараз хочуть їсти краще, прагнуть жити якісніше, але організація не надає для цього можливостей... Це стихійний процес, який у певний час із потрясіннями чи без них змінить ситуацію. Люди, що стоять біля керма, повинні це усвідомлювати» [5.]

Вищевикладене вказує на тісний зв'язок громадянського суспільства і держави, а надто – правової. Це питання досить складне та багатоаспектне. Правова держава як визначена ідея, концепція, теорія (а зараз і відповідна практика) має тривалу історію становлення. Пошуки принципів, форм і конструкцій для встановлення належних зв'язків, взаємозалежності, узгодженої взаємодії права та влади сягають давніх часів. Досить рано сформувалась ідея розумності й справедливості організації такої політичної форми суспільного життя людей, за якої право завдяки визнанню і підтримці влади стає владною силою, тобто загальнообов'язковим законом. Публічно-владна сила (з її здатністю до насилля) визнає право, яким її може бути обмежено та виправдано.

Розуміння держави як правової організації публічно-владної сили постає головною ідеєю правової державності. Образ богині Феміди з пов'язкою на очах, мечем і терезами правосуддя в руках відображає єднання сили та права, символізуючи обов'язковість дотримання правопорядку для всіх. Цей стародавній образ правосуддя демонструє не лише символіку справедливого суду, як спеціального органу, а й ідею справедливої державності. Правосуддя (юстиція) – це об'єктивно обґрунтоване судження, що стосується не тільки судових спорів, а й усіх справ державного життя.

Правова держава потребує верховенства права і правових законів, а також належної організації системи державної влади, державних органів, чітке визначення їх компетенції, місця в системі, характеру співвідношення між собою, способів формування і форм діяльності. Варто зауважити, що без належної організації влади, розподілу завдань, функцій та повноважень різних органів і визначення порядку їх взаємовідносин не може бути панування ні права, ні правових законів. Водночас процес організації системи

влади правової держави залежить передусім від дотримання вимог правового закону.

Для правової держави необхідно, щоб усі, серед іншого й сама держава, дотримувались законів. Також важливо, щоб ці закони були правовими. Тобто потрібна така держава, яка наслідуює принципи права в процесі розробки власних законів і впровадження їх, а також чітко виконує свої функції.

Таким чином, правова держава передбачає єдність верховенства права та правової форми організації політичної влади.

З поняттям правової держави і права пов'язана їх справедливість. Справедливим є те, що відповідає праву, а діяти справедливо – це діяти відповідно із всезагальним масштабом права і рівною для всіх мірою свободи. Справедливість – це категорія, що реалізується у відповідних сферах і відносинах соціального життя.

З проблемою справедливості тісно пов'язана повнота й гарантованість прав і свобод людини та громадянина в правовій державі. Це стало показником демократії й законності як у конкретній країні, так і у сфері міжнародного права.

Здійснивши аналіз окремих положень Конституції України і сучасний стан державно-правової діяльності, можна дійти висновку, що ці норми фактично недієві. Так, у ст. 3 зазначено, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека визначають найвищою соціальною цінністю». Однак соціально-правова практика свідчить, що в цьому контексті існує низка невіршених проблем: захист інтересів потерпілого в кримінальному судочинстві, неоднозначність підходів до обрання заходів запобіжного впливу, бюрократизм і зволікання різних державних органів під час реалізації суб'єктивних прав громадян тощо [6].

Положення ст. 8 Основного Закону України про те, що її норми є нормами прямої дії, також не реалізується на практиці.

Правова держава є водночас і соціальною. На жаль, в Україні часто буває, коли норми одного документа відмінюють норми іншого (наприклад, статті Закону України «Про державний бюджет України на 2016 рік» призупиняють або відмінюють нормативні акти соціального спрямування). Так, неадекватним можна назвати встановлення податку на пенсії громадян; податку на дивіденди за депозитами в банках; встановлення єдиного розміру податку та для громадян, які в рік отримують 5–10 тис. грн доходу, збирає на дороге лікування чи оплату

комунальних послуг, для тих, хто отримує декілька мільйонів і має вклади в зарубіжних банках. Таким чином, Україна втрачає право називатися соціальною державою.

Нині поширеною є тенденція, спрямована на порушення ч. 3 ст. 22 Конституції України, де сказано: «Під час прийняття нових або внесення змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу наявних прав і свобод». Прикладів таких порушень можна навести чимало. Натомість ст. 48 (право на достатній життєвий рівень) і ст. 49 (право на охорону здоров'я) нині взагалі не вважають такими, що гарантують визнані державою блага [6].

Варто згадати слова Ф. Рузвельта: «Зміни, на які наш народ чекав з огляду на реформування політичної та економічної системи, досить прості: рівні можливості для молоді та інших; робота для тих, хто може працювати; безпека для тих, хто її потребує; скасування особливих привілеїв для меншості; захист громадянських свобод для всіх; використання досягнень наукового прогресу за постійно зростаючого рівня життя... Постійна внутрішня міць нашої економічної й політичної системи залежить від того, якою мірою вона виправдає ці сподівання» [7, с. 97]. Ці постулати доводить реалізація в США програми «Новий курс Рузвельта».

Постає запитання: що вдалося змінити і зробити в Україні за 25 років незалежності? У бюджеті на 2016 рік було заплановано приріст внутрішнього валового продукту на 2 % порівняно з 2015 роком, а бажано порівнювати економічні показники з 1990 роком.

Сучасні науковці (В. В. Кудрявцев, В. В. Копейчиков, В. О. Котюк, П. М. Рабінович та ін.), осмислюючи проблему створення правової держави, виокремили низку її принципів. Кожна з точок зору вчених має право на існування, вони доповнюють одна одну, поглиблюють, розкривають ключові аспекти й ознаки правової держави.

Львівський професор, фахівець у галузі теорії держави та права М. С. Кельман проаналізував різні підходи до принципів правової держави і дійшов висновку, що можна виділити ознаки, упровадження та виконання яких дає змогу сформулювати інші. Критерії за значущістю він розподіляє на: основні (базові), тобто забезпечення, охорона та захист основних прав людини, верховенство закону і права в суспільстві, розподіл влади, високе становище та впливовість контрольних і правоохоронних

органів, високий рівень правової культури [8, с. 187]; другорядні (надбудовані).

З урахуванням утілення зазначених ознак інші будуть реалізовуватись за рахунок уже налагодженого механізму, звісно, за умов його ефективності. Розглядаючи систему ознак правової держави, можна простежити, що всі вони взаємопов'язані не можуть бути впроваджені відокремлено.

Отже, сутність правової держави полягає в тому, що законодавчі, виконавчі та судові органи тісно пов'язані із законом. Законодавець діє переважно на засадах передбачення. Народну волю висловлюють шляхом парламентської демократії. Вона знаходить вияв у формі загальнодоступних законів. Органи, які покликані виконувати закони, повинні суворо їх дотримуватись.

Громадянське суспільство – це соціально-економічна й особиста, приватна сфера життєдіяльності людей та реальних відносин між ними і державою. В Україні закладено засади становлення та розвитку громадянського суспільства, однак його розвиток стримується низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Правова держава покликана обслуговувати суспільство, відображати його інтереси і бути інструментом їх утілення в життя.

Таким чином, формування правової держави передбачає утвердження панування закону в усіх сферах громадського життя, його верховенство серед інших нормативних актів, підпорядкування закону державними органами.

У правовій державі закони покликані забезпечувати права та свободи людини, її природні інтереси, встановлювати єдність взаємних прав і відповідальності держави й особи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Литвин В. М. Політична сфера України: дійові особи, виконавці / В. М. Литвин. – Київ : Абрис, 1994. – 495 с.
2. Уроки житейської мудрості: Листи І. К. Тобілевича (Карпенко-Карого) до своїх дітей // Вітчизна. – 1991. – № 6. – С. 63–171.
3. Энциклопедия мудрости : состав. К. Андриевская. – М. : РОССА, 2007. – 814 с.
4. Универсальный атлас мира / состав.: Ю. Н. Голубчиков, С. Ю. Шокарев. – М. : Дизайн. Информация. Кортография : Астрель, 2008. – 312 с.

5. Вернадский В. Сейчас надо искать примирения, а не раздоров. Из дневников / В. Вернадский // Российская газета. – 1993. – 17 июля.

6. Конституція України [Електронний ресурс] : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>. – Назва з екрана.

7. Рузвельт Ф. О. Чотири свободи // Невичерпність демократії. Видатні діячі минулого, сучасності, демократичне суспільство і права людини / упоряд. О. І. Терех, Я. Г. Оксюта. – Київ : Укр. письменник, 1994 – 174 с.

8. Кельман М. С. Теорія держави : навч. посіб. / М. С. Кельман. – Тернопіль : [б. в.], 1997. – 330 с.

Стаття надійшла до редколегії 22.09.2016
